

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ AĞILLA BAĞLI İNVEKTİVLƏR HAQQINDA

Mövzunun aktuallığı. Dil antroposentrik yanaşma insanlararası münasibətlərdə, xüsusən ünsiyyət prosesində dil vasitələrindən istifadə olunması xüsusiyyətlərinin, prinsiplərinin və normalarının öyrənilməsinin əhəmiyyətini artırmışdır. Dilçilikdə etiket normaları, etiket qəlibləri, kommunikativlər, spesifik vokativlər geniş tədqiq olunmuşdur. Bundan fərqli olaraq, etiket normalarının kobud pozulması halları, mənfi emosianın, mənfi münasibətin kommunikasiya prosesində verballaşması məsələləri müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə az diqqət verilmişdir.

Müxtəlif dillərdə, o cümlədən müxtəlif sistemli dillərdə invektivlərin sırf lingvistik və etnolingvistik səviyyələrdə müqayisəli tədqiqatı, invektivlərin tipologiyası məsələləri də müasir dövr dilçiliyində aktuallığı ilə seçilir. Azərbaycan dilçiliyində bu günə qədər qeyd olunan istiqamətdə tədqiqatlar aparılmamışdır. Doğrudur, dilçiliyimizdə qeyri-normativ leksik vahidlərə aid bəzi tədqiqatları olmuşdur. Lakin bu işlər azdır və müasir dilçiliyin qoyduğu tələblərə cavab vermir.

Fərdin müsahibinə əxlaqi, fiziki və mənəvi ziyan vurmaq cəhdini özündə birləşdirən davranış invektiv davranış adlanır. Adresata təhqir məqsədli təsirin verbal, eləcə də qeyri-verbal vasitələri invektivlər adlanır. Söyüşlər və tabular invektivlərdir.

Hər bir dildə invektivlər müəyyən çoxluq təşkil etsə də, belə vahidlərin ekvivalentlik və adekvatlıq dərəcələri kifayət dərəcədə tədqiq olunmamışdır. Bu məqalədə rus, ingilis və Azərbaycan dilində ağıl kəməli ilə bağlı olan invektivlərin müqayisəli təhlilini vermək, üç dildə konkret konsept sahəsinə daxil olan invektivlər çoxluğunu müəyyənləşdirmək, ağıl kəməli kimi verballaşan ümumi invektiv mənzərəni açmaq məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

1. Müxtəlif sistemli dillərdə “ağıl”, “axmaq” konsepti

Konsept idraki kateqoriyadır. Ağıl/ ağılsızlıq və ya ağıl/axmaqlıq konsepti özü mental konsept olmaqla idrakla, düşüncə tərzilə və beləliklə, etnosla, etnokulturoloji amillərlə daha sıx əlaqəlidir.

V.A.Maslova konseptə verilmiş çoxsaylı tərifləri nəzərdən keçirərək son nəticədə onu belə ümumiləşdirmişdir: “Konsept lingvokulturoloji spesifikliyə aid olmaqla müəyyən etnomədəniyyətin daşıyıcılarını xarakterizə edən semantik quruluşdur” [1, s. 47]. Müəllifin fikrinə görə, konsept etnik dünyagörüşü əks etdirməklə dünyanın etnik mənzərəsini qeydə alır və mövcudluğu qurmağın elementi rolunu oynayır. Konsept insanın mental dünyasında əsas mədəni qatı təşkil edir.

Konseptin, xüsusən də ağıl konseptinin koqnitiv təhlilinin mürəkkəbdir və geniş əhatə dairəsinə malikdir. Belə təhlil zamanı konseptin nominativ sahəsinə müəyyənləşdirmək, onu verballaşdırmaq dil vasitələrini aşkara çıxarmaq, bu cür vasitələrin mənə və məzmununu aydınlaşdırmaq vacibdir. Konsepti öyrənərkən, onun adını və həmin ada semantik yaxın sözlərin mənalarını təhlil etmək lazım gəlir. Tərkibində konseptin adı olan paremioloji vahidləri, frazeoloji birləşmələri təhlil etmək bu zaman daha effektiv nəticə verir.

“Ağıl yaşda deyil, başda olar” (Azərbaycan). “Two heads are better than one” (ing.), “У глупого что на уме, то и на языке” (rus). Üç xalqa aid olan bu paremioloji birləşmələr ağıl konseptinin fərqli aspektlərini açır. Azərbaycan atalar sözündə ağıl yaşamış ömürlə deyil, təfəkkürlə, mental xüsusiyyətlə ölçülür. İngilis idiomunda kəmiyyətin keyfiyyətə təsiri açılır. Rus atalar sözündə isə ağılın düşünmə qabiliyyətində asılılığı mənzərəsi konkret vəziyyətlə izah edilir. Azərbaycan dilində bunu “ağzına gələni danışmaq”, “ağına-bozuna baxmaq”, “gözünü yumub ağzını açmaq” kimi ifadələrlə yozmaq, qarşılaşdırmaq mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda verilmiş üç atalar sözündən hər birinin başqa dillərdəki ekvivalentlərini tapmaq mümkündür. Bu cəhətə ondan irəli gəlir ki, fərqli etnosların real gerçəklik hadisələrinə eyni, ümumi və oxşar münasibəti olduğu kimi abstrakt məfhumlara da münasibətdə eyni vəziyyəti müşahidə etmək olur.

«Концепт - содержательная сторона словесного знака (одно значение или некий комплекс ближайшие связанных значений), за которой стоит понятие ... принадлежащее умственной, духовной или жизненно важной материальной сфере существования человека, выработанное и закреплённое общественным опытом народа, имеющее в его жизни исторические корни, социально и субъективно осмысляемое» [2, c. 89].

“Ağıl” konseptinin əsasında Azərbaycan dilində “ağıl”, ingilis dilində “mind”, rus dilində isə «ум» sözü durur. Hər üç dildə bu sözlər “ağıl” konsept sahəsinin nüvəsini təşkil edirlər.

N.V.Qordeyeva və S.V.Kuznetsova ingilis dilinin “mind” konsept sahəsində “learn”, “head”, “alın”, “beyin”, “şüur” kimi leksik vahidlərin olduğunu qeyd etmişlər [3]. Eyni nominativ vahidlər həm Azərbaycan, həm də rus dilinin müvafiq konsept sahəsində yer alırlar.

İngilis dilinin “mind” sözünün isim kimi rus dilinə tərcüməsinin ən azı 13 müxtəlif mənası göstərilir: 1) ум, разум; 2) интеллект, ум; мышление, умственная деятельность (ağıl fəaliyyəti); 3) рассудок, ум; 4) yaddaş; память; 5) настроение, состояние духа; 6) направление мыслей; 7) склад ума; 8) мнение; взгляд; 9) намерение, желание; 10) мысли, думы; 11) стремление, помыслы; 12) дух; 13) душа [4].

Mind sözünün qeyd edilən bütün mənaları onun konsept sahəsinə daxil olur. Sözü rus dilindəki mənə qarşılıqlarının hər biri rus dilinin «ум» konsept sahəsinə aiddir. Eyni sözləri Azərbaycan dilinin “ağıl” konsept sahəsi

⁶ Bakı Dövlət Universiteti ingilis dili (təbiət elmləri üzrə) müəllimi ulka.huseyn1011@mail.ru

ilə bağlı da söyləmək olar.

Rus dilində “ağıl” və “axmaqlıq” antonim kimi qarşılaşdırılır. Azərbaycan dilində antonimlər lüğətində “ağıl” sözünün antonimi yoxdur. Bu sözün derivatlarının antonimləri isə göstərilir: ağıllı – axmaq; ağıllı – gic; ağıllı – yekəbaş; ağıllılıq – dəlilik [5, s. 9]. sözünün İngilis dilində mind sözünün antonim cərgəsi genişdir. Bu cərgədə being, body, ignorance, incapacity, physicality, reality, stupidity (Strongest opposites); incompetence, unsoundness (Strong opposites); amnesia, corporeality (Weak opposites) qeyd olunur [6].

Ağıl insana xas olan keyfiyyətdir, onun konkret şəxsə ünvanlanması həmin şəxsin əqli keyfiyyətləri haqqında məlumat və ya informasiya verir. Ağıl konsept sahəsinin elementlərinin konkret şəxsə aidliyi bu şəxsə aid münasibət formalaşdırır. Bu münasibət ağıllı-axmaq antonym qütbələri arasında olduqda şəxsin əqli keyfiyyətlərinin müsbət və mənfi şəkildə təqdim olunması baş verir.

2. Müxtəlif sistemli dillərdə ağılla bağlı inektivlər

İnsan həyatında ağıl müstəsna rol oynayır. Bu baxımdan ağıl vacib konseptlərdən biridir. İnsanlararası münasibətlərdə konflikt situasiyalarında tərəflərin qarşılıqlı nitq təsirlərində ağılla bağlı fikirlərin tez-tez üzə çıxması müşahidə olunur. Konflikt situasiyalarında, yaxud yüksək emosionallıq zamanı başqasının ağıl və digər mental xüsusiyyətlərinə neqativ münasibət inektivlik yaradır.

Dilin inektiv-qiyətləndirmə vasitələrinin təyin olunması müəyyən meyarlara əsaslanmalıdır. Belə meyarların tapılması, ilk növbədə, inektiv leksikanın müəyyənləşdirilməsi məsələsinə həll etməyi tələb edir. Lakin bununla yanaşı, inektiv leksikanın işlənmə kontekstləri, inektiv leksikanın distributiv imkanları, tabular, inektiv frazeoloji vahidlər və inektiv qəliblər (söyüşlər) də tədqiqat obyektini kimi xüsusi maraq doğurur. İnektivin kontekstdə işlənməsi sərtalrı mənə daşıya bilər. Bu baxımdan inektiv və podtekst məsələsinin araşdırılması da əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Inektiv leksikanın bir funksiyası adresatı təhqir etmək, alçaltmaqdır. Ümumiyyətlə, semantikasında ekspressiv çalar və adresatı təhqir edən sözlər inektiv leksikaya aid edilir. Lakin inektiv leksika qrupuna daxil edilən sözlər ayrılıqda götürüldükdə leksemlərdir. Onların təcrid edilmiş şəkildə götürülən mənası neqativ olsa da, konkret ünvanlanma olmadıqda bu cür leksikanın funksionallıq dairəsi dəyişir. Deməli, inektiv leksikanın adresata kobud, alçaldıcı, ədəbsiz formada ünvanlanması onun qiymətləndirilməsində özünəməxsus rol oynayır.

Azərbaycan dilində “ağılı itirmək” frazeoloji birləşməsi vardır. Bu frazeologizm lüğətdə belə izah olunur: “*Dəli olmaq, səfehləmək; ~ ağılı başından çıxmaq (getmək), başı pozulmaq, huşu başından çıxmaq, başına soyuq dəymək, başına at təpmək*” [7]. İzahdan göründüyü kimi frazeoloji birləşmənin sinonimi və ya ekvivalenti kimi, “dəli olmaq”, “ağılı başından çıxmaq (getmək)”, “başı pozulmaq”, “huşu başından çıxmaq”, “başına soyuq dəymək”, “başına at təpmək” frazeologizmləri dildə işlənir. Bu frazeoloji birləşmələrin hər birində neqativ fikir dominantdır və onlardan hər hansı biri konkret şəxsə ünvanlıqda onu bu və ya digər dərəcədə aşağılayır, alçaldır. Qeyd edilən frazeoloji birləşmələrdə inektivlik dərəcəsi müəyyən qradasiyaya malikdir. Qradasiya məsələsi inektivliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri sayılır. Bu məsələ növbəti bölmədə tədqiq olunacaqdır. Burada Azərbaycan dilində ağılla bağlı inektivlik ifadə edən vahidlərin müəyyən qismini aşkara çıxarmaq lazımdır. Lüğətdə verilmiş informasiyanı əsas götürsək, deyə bilərik ki, Azərbaycan dilində ağılla bağlı inektiv vahidlər sırasına aşağıdakılar daxil olur: dəli olmaq, ağılı başından çıxmaq, ağılı başından getmək, başı pozulmaq, huşu başından çıxmaq, başına soyuq dəymək, başına at təpmək, ağıla korluq verməmək, başı yerində olmamaq, başı oynamaq, ağılı yerində olmamaq və s.

Tədqiqat göstərir ki, inektivlik yalnız frazeoloji və paremioloji vahidlər vasitəsi ilə reallaşır. İnektivliyi ifadə olunmasında leksik vahidlərdən də geniş istifadə olunur. Azərbaycan dilində ağıl konsept sahəsinə daxil olan leksik inektivlər də az deyildir. Səfeh, səfehləmək, dəli, axmaq, gic, gicbəsar, başıpozuq, başıboş, manqurt və s. Bu vahidlər sırasına bəzi təkrar nominasiya vahidləri də girir. Məsələn: ağılı azmış, ağıldan kəm, ağılı çəmiş, başdan xarab, başı işləməmək və s. Ağılla bağlı inektiv vahidlərin sayım az deyildir. Qeyd olunan vahidlərin hər biri ağılla bağlı inektiv olub ağıl şatışmazlığını eksplisit şəkildə ifadə edir. İnektiv ağıl sahəsinə daxil olan və ağıl azlığını implisit şəkildə ifadə edən vahidlər də Azərbaycan dilində müəyyən çoxluq təşkil edir. Məsələn, küt, kötük, eşşək, heyvan, mal, mal kimi baxmaq, gözünü döymək, ağıla dua yazdır, allah ağıl verəndə sən harada idin, allahın heyvanı və s.

Yuxarıda Azərbaycan dilinin ağıl konseptinə daxil olan inektiv vahidlərinin əsas qismini qeyd etdik. Bu cür vahidlər həm ingilis, həm də rus dillərində də vardır.

Rus dilində «глупость» konsept sahəsinə leksik, frazeoloji və paremioloji vahidlər daxil olur. Bu vahidlər kommunikasiya prosesində inektiv vahidlər kimi çıxış edə bilirlər. İzahlı lüğətdə “глупость” sözü недостаток ума, глупый поступок, глупые слова, глупые мысли kimi izah edilir [8, c. 325]. Rus dilində “глупость” sözünün “тупость”, “идиотизм”, “слабоумие”, “имбецильность”, “дебилизм”, “бредовость”, “бред”, “чушь”, “чепуха”, “бессмыслица”, “ерунда”, “алогичность” və s. sinonimləri vardır. Qeyd olunmuş sinonim variantlardan bir qismi fərdin və ya şəxsin söylədiklərinə münasibət bildirmək məqamında işlədilir. Bu zaman şəxs haqqında birbaşa “qlupiy” qiymətləndirilməsi işlədilməyə də, söz assosiativ olaraq özünü göstərir. Daha dəqiq desək, danışan şəxsin söz və fikirlərinə “бред”, “чушь”, “чепуха”, “бессмыслица”, “ерунда” və s. dedikdə, bu şəxsin neqativ qiymətləndirilməsi baş verir və həmin şəxs ağıldan kəm kimi təqdim olunur.

İngilis dilinin materiallarının təhlili prosesində də oxşar vəziyyətlə qarşılaşıq. Əgər Azərbaycan dilinin “axmaq” konsept sahəsinə daxil olan sözlərin ingilis və rus dillərindəki ekvivalentlərini sadalasaq, bu sözlər ingilis və rus dilinin “axmaqlıq” konsept sahəsindəki inektivlər olacaqdır. Təbii ki, hər bir dilin ağıl sferasına aid olan özünün

spesifik inektivləri də vardır. Məsələn, Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə türk dillərində “manqurt” sözü spesifik inektivdir. Bu söz nə rus, nə də ingilis dilində ağılla bağlı inektivlik sahəsinə daxil olmur. “Manqurt” sözü türk dillərinin inektivlik sahəsinin xüsusi vahididir. Əslində, bu inektiv vahid ilk dəfə Ç.Aytmatovun “Plaxa” əsərində işlədilmiş və onun mənası izah edilmişdir. Manqurt sözü qırğz əfsanə və rəvayətlərində şüursüz kölədir. İnsanı manqurta çevirmək üçün onun bağıni qırqıb yaş dəvə sərısını başına keçirib onu günün altında saxlayırmışlar. Dəvə dərisi gün istisində quruduqca insanın bağıni sıxır, dəhşətli ağrılara səbəb olurmuş. Bu ağrılar nəticəsində insan ağlını və yaddaşını itirmiş. Beləliklə, sahibinin hər əmrinə tabe olan, ağıl və yaddaşı olmayan insan formalaşmış və sahibi tərəfindən idarə olunurmuş [9]. Türk dillərinin daşıyıcılarının leksikonunda yer almış manqurt sözü inektivdir və insanı alçaltdırmaq mənasında işlədilir. Elə söz və ifadələr vardır ki, onlar müəyyən region və areallarda inektiv mənə qazanmış və danışq dilində istifadə olunur. Məsələn, azərbaycan dilində qoyun, eşşək, manqurt, çuşka və s. Rus dilində: барань, чушка, осель və s.

Bir çox dillərdə elə cümlə qəlibləri vardır ki, onlar inektiv səciyyəsi daşıyır. Məsələn, ingilis dilindəki “Have you lost your mind?” cümləsi ağlını itirmək mənasındadır. Bu cümlənin başqa formaları da vardır: Did you go off your head? Have you gone mad/crazy? Are you nuts?! Are you out to your mind?! Bu cümlə formalarının Azərbaycan və rus dillərində işlənməsi də müşahidə olunur.

Məlumdur ki, dilin leksik sistemini təşkil edən sözlər semantik qruplar əmələ gətirir. Belə semantik qruplardan birisini də neqativ mənə daşıyan sözlər təşkil edir. Elə söz və ifadələr vardır ki, onlar kontekst daxilində neqativ mənə qazanır. Sözü işlənməsinə məhdudiyyət qoyulması, bu məhdudiyyətlərin linqvistik və ekstralingvistik olması, istifadəsinə məhdudiyyət qoyulan sözlərin hansı kommunikativ sferada işlənməsinə aid araşdırmalar əsasında müəyyənəşir. “Söz bizi əhatə edən aləm haqqında bilikləri özündə ehtiva edir, toplayır, qoruyur. O, dilin daşıyıcılarının tələbatını ödəyən mühüm vasitədir, mədəniyyət abidəsidir, millətin keçmişinin və bugününün güzgüsüdür, hər bir dəyərli xalqın həyat tərzini anlamağın açarıdır, ümumiyyətlə, bilikləri gerçəkləşdirən vasitədir” [10, s. 3]. Bu vasitələr eyni mahiyyət daşıyır, funksionallığı, işləkliyi ilə fərqlənirlər. Qeyd olunanlar və təhlil göstərir ki, inektivlərin təyini üçün kontekst və nitq situasiyası əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni zamanda inektiv leksika və frazeologiya müəyyən qradisiyaya məqlik olur. Neqativ mənə kəsb edən söz və ifadələrin kontekst daxilində əldə etdiyi məzmun onları dərəcələməyə, müəyyən ardıcılıqla düzməyə imkan verir.

Müxtəlif sistemli dillərdə inektivlərin qradasiyası

Kommunikasiya prosesində kommunikantlardan biri müəyyən səbəblərdən digər tərəfə qarşı aqressiv mövqə tutur, işlətdiyi inektiv səciyyəli söz və ifadələrlə onu təhqir edir, alçaldır və ya onun heysiyyətə toxunur. Fərdin müsahibinə əlaqi, fiziki və mənəvi ziyan vurmaq cəhdi bu fərdin inektiv davranışından irəli gəlir. Inektiv davranış, eləcə də inektiv təsir dərəcələməyə bilər.

Adresata müəyyən qüsurları şamil etmək, onun sosial statusunu aşağılama özünü müxtəlif şəkillərdə göstərir. Bu fərqlilik nitqdə istifadə edilən sözün inektivlik dərəcəsi ilə asılıdır. Məsələn, şəxsə küt deməklə, onu eşşək adlandırmaq arasında kifayət qədər fərq vardır. Rus dilində bu məqamda «тупой» - «осель» qarşılaşdırması baş verir.

Dilin inektiv-qiyətləndirmə vasitələrinin təyin olunması müəyyən meyarlara əsaslanmalıdır. Belə meyarların tapılması, ilk növbədə, inektiv leksikanın müəyyənəşdirilməsi və bundan sonra onların qradasiyasını tələb edir. Eyni zamanda inektiv vahidin işlənmə konteksti, inektiv leksikanın distributiv imkanları, tabular, inektiv frazeoloji vahidlər və inektiv qəliblər (söyüşlər) bir-biri ilə inektivlik dərəcəsinə görə ayrılır. Hələlik mənalı vahidin, sözün, yaxud frazeologizmin inektivlik dərəcəsinə təyin etmək üçün xüsusi meyar yoxdur. Inektivlərin müqayisəsi və onların kobudluq dərəcəsinə, neqativ təsir gücünə əsasən qradasiyası çətinidir.

Azərbaycan dilində eşşək və tərkibində bu söz olan birləşmələrin müəyyən sırasını qurmaq mümkündür: eşşək, eşşək ki, eşşək, eşşəyin biri eşşək, eşşəyin dal ayağı, eşşək balası, eşşək oğlu eşşək və s. Bu sıranı daha da genişləndirmək mümkündür. Bu sıradakı hər hansı vahidin digər vahidlərlə müqayisədə daha kobud olması, ünvanlandığı şəxsi daha çox təhqir etməsinə təyin etməyin konkret kriteriyası yoxdur. Buna baxmayaraq, sıradakı vahidlərin mənası, ifadə etdikləri məzmun adresata münasibətdə aqressivliyin dinamikasının artması ilə bağlı müəyyən fikirlər söyləməyə əsas verir. Belə əsas, ilk növbədə, cəmiyyətdə qəbul edilmiş müəyyən norma və etikətlərlə bağlı formalaşır. İkinci aspekt istifadə olunan söz və ya ifadənin neqativliyinin müqayisədə çox və ya az olmasının linqvistik təyini ilə əlaqədardır. Bu halda neqativlik səviyyəsinin təyində subyektiv münasibət də öz rolunu oynayır.

Eşşək. –ev heyvanının adıdır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “eşşək” sözünün məcazi mənada neqativ funksiyada işlənməsi qeyd olunur: “Qanmaz, kobud, küt, axmaq, cahil adam haqqında (söyüş kimi işlənilir). [Nəcəf bəy:] Eşşək, məlun! Sənin sözün də var ata qabağında danışmağa?! Ə.Haqverdiyev” [11].

“Eşşək” sözünün müxtəlif dillərdə eyni neqativ mənada işlənməsi məlumdur. **Ass** - a stupid or stubborn person. **informal + impolite:** a stupid, stubborn, or detestable person; a pompous ass; made an ass of himself [12]; «ОСЕЛ муж. животное конского рода, Equus asinus, ишак. * Глупый, ленивый человек. Ослова прыть. Ослий, ослиный розум. Ослячьи уши. Осла знать по ушам, медведя по когтям, а дурака по речам. Осел на осле, дур ак на дураке » [13].

Göründüyü kimi, müxtəlif sistemli dillərdə “eşşək” sözü “axmaq, səfeh” neqativ mənasında işlənilir. “Eşşək ki, eşşək” birləşməsində eşşək sözü iki dəfə işlənməmişdir. Təkcə “eşşək” sözündən fərqli olaraq bu birləşmə adresat haqqında onun əvvəl də eşşək olması, yəni qanmaz, səfeh, axmaq olması və indi də o cür qalması fikri qabardılmışdır. Bu da ayrıca işlənən “eşşək” sözü ilə müqayisədə neqativ mənənin güclənməsini təsdiq edir.

Eşşək oğlu eşşək ifadəsi söyüş mənasında işlənir. Burada yalnız adresat deyil, onun atası da eşşək adlandırılmış olur. Neqativ mənə bu birləşmədə daha yüksək səviyyədədir. Beləliklə, ağıl konseptinin neqativ sahəsində yer alan və tərkibində eşşək komponenti olan söz və söz birləşmələrinin neqativ mənənin intensivləşmədi istiqamətində sıralanması təsdiqini tapır.

Dilçilikdə inektiv müxtəlif tədqiqat işlərində öyrənilmişdir. Q.V.Kuskovun tədqiqat işində inektiv leksika və frazeologiya anlayışlarının təyin edilməsinə cəhd göstərilmişdir. Müəllifin fikrinə görə, inektivlərin üç forması vardır: 1) ədəbi söyüşlər; 2) məişət-danışq inektivləri; 3) ümumişlək inektivlər [14, s. 12-13]. Müəllifin qeyd etdiyi inektiv formaları neqativlik dərəcəsinə görə inektivlərin qradasiyasında tətbiqini tapa bilər.

“Ağıl” konsept sahəsinə müxtəlif vahidlər daxil olur. Məsələn, “beyin” və “şüur” da bu qəbildən olan vahidlərdir. Onları neqativ mənada işlədərkən insanda bu adların ifadə etdikləri şeyin olmadığı diqqət mərkəzinə çəkilir: şüursuz, beyinsiz, boşbeyin və s.

N.A.Poqrebnyaya göstərir ki, brain və mind sinonim cərgə təşkil edir və bu cərgəyə beyin, «reason» - düşünmək bacarığı, senses – şüur və «understanding» - anlamaq kimi anlayışlar da daxil olur. Bu sözlər başqa sıranın simple - mindedness – stupidity, eləcə də absurdity sözlərinə qarşı qoyulur. Onun firinə görə axmaqlıq sahəsində sonuncu söz «bluntness» olur və bu söz kütlüyü ifadə edir [15].

Söz müəyyən bir kontekstdə sətirlə mənə daşıya bilər. Sətirlə mənə da neqativ səciyyəli olur. “Ay mənə bəyənib sevməyən gözəl, Məndən yaxşısını sevəydin bari”. Mahnının sözlərindən götürülmüş bu parçada sətirlə mənə müşahidə olunur. Kimi isə bəyənənmək özünü daha yaxşı, daha üstün saymaqdır. Əgər insan bəyənilməyəndən yaxşısını tapa bilmirsə, bu zaman onun özünün yaxşı olmadığı aşkara çıxır. Burada mən yox, sən özün püssən mənəsi implisit şəkildə verilmişdir.

Inektivlərin qradasiyası zamanı implisit verilmiş neqativ mənə eksplisit ifadəsini tapan neqativ mənədən aşağı dərəcəli olur.

Beləliklə, təhlil göstərir ki, inektivlər neqativlik dərəcəsinə görə bir-birləri ilə müqayisə olunandılar. Bununla yanaşı, eyni tərtibli və yaxud mənəyə yaxın inektivlərin mövcudluğunu da söyləmək mümkündür.

Sözlərin elə bir qismi də vardır ki, onların dildə işlənməsinə müəyyən məhdudiyyətlər qoyulur. Dilin ümumişlək leksik qatına daxil olan sözlər ünsiyyət prosesində məhsuldar şəkildə istifadə olunur. Ümumişlək leksik vahidlərin miqdarı qeyri-fəal sözlərdən azdır.

Discussions

Inektivlərlərin konkret leksik-semantik qrupu yoxdur. Bir çox dillərdə qeyri-normativ leksika və qeyri-normativ ifadələri ayırmaq, qeyri-normativ sözlərin lüğətlərini düzəltmək təcrübəsi müşahidə edilsə də, belə sözləri ayırmanın dəqiq meyarı göstərilir [16].

Inektivlərin işlədilməsi nitq davranışı, nitq vərdişi və fərdin dil biliyi səviyyəsi, emosionallıq, ekspressivlik, eləcə də neqativ nitq təsiri ilə bağlılığa da malikdir. Hüquqda inektivlərin təyin edilməsi, kontekstual neqativ mənənin müəyyənləşdirilməsinə, qiymətləndirilməsinə daha çox ehtiyac yaranır. Şəxsin şərəf və ləyaqətini alçalma, onun işgüzar nüfuzuna xələl gətirmə ilə bağlı linqvistik ekspertizaların keçirilməsi zamanı inektiv vahidləri ayırmaq tələbi ortaya çıxır. Bu cəhətdən hüquqla bağlı dilçilik işlərində sözlərin neqativ mənəyə görə təsnifi məsləhətlərinin həlli diqqət mərkəzinə çəkilir.

Linqvistik ekspertizada və ya hüquqla bağlı dilçilik tədqiqatlarında “təhqiredici sözlər” söz birləşməsindən istifadə olunur. Elmi anlayış kimi bu söz birləşməsinin konkret və dəqiq definisiyası verilmir və bu ad altında toplanan biləcək sözləri necə müəyyənləşdirmək haqqında da dəqiq məlumat verilmir. İ.A.Sternin bu barədə yazır: “*Необходимо иметь в виду, что оскорбительная лексика и фразеология – не отдельный структурно-семантический разряд языковых единиц в системе языка (в отличие, например, от оценочной или эмоциональной лексики), который можно выявить и представить в виде списка*” [17].

İ.A.Sternin leksikanı normativliyə, üsluba və əxlaqi-etik mənsubluğa görə təsnif etmişdir. Qeyd edək ki, İ.A.Sternin, hər şeydən əvvəl, normativlik meyarı əsasında normativ və qeyri normativ leksikanı ayırmışdır. Üslubi-qeyri-normativ leksikaya münasibətdə müəllif üç qrupu fərqləndirmişdir. Bunlardan birincisinə slenq, jarqon və loru sözlər daxil edilmişdir. İkinci qrupda vulqar, üçüncüdə söyüş, dördüncüdə ədəbsiz sözlər yer almışdır. Son üç qrup (vulqar, söyüş və ədəbsiz sözlər) kobud sözlər qrupunda birləşdirilmişdir [17]. Beləliklə, aydın olur ki, kobud sözlər təhqiredici mənə daşıyır və inektivlər kimi qəbul oluna bilər.

Dilçilikdə inektiv anlayışı ilə yanaşı, “inektiv leksika”, “məxsusi inektiv leksika”, “leksikanın inektiv işlənməsi”, “inektivlik”, “potensial inektiv leksika” kimi anlayışlardan da istifadə olunur [18, s. 8]. Bu anlayışlar inektivlərin funksional semantik paylanma mənzərəsinin müxtəlifliyindən xəbər verir.

Inektivlik inektiv vahidin ünvanlanması prosesində özünü göstərir və məhz bu zaman onun semantikasındakı təhqiredici, alçaldıcı mənənin aşkarlanmasına ehtiyac yaranır. Təhqiretmə, aşağılama şəxsin müəyyən keyfiyyətlərindəki neqativ xüsusiyyətlərin dilə gətirilməsi ilə gerçəkləşir. İnsanın əqli keyfiyyətlərinin neqativ qiymətləndirilməsi inektivlik sahəsində əhəmiyyətli yer tutur. Inektivlərin bu qrupu ağıl və axmaq konseptinə aiddir. Müxtəlif sistemli dillərdə, o cümlədən ingilis, rus və Azərbaycan dillərində insanın əqli keyfiyyətləri neqativ qiymətləndirmə obyektinə ola bilər. Əqli keyfiyyətləri neqativ qiymətləndirmə dilin sistemi ilə bağlılığa malik deyildir. Hər bir dildə neqativ qiymətləndirmə üçün leksik vahidlərdən, frazeologizmlərdən istifadə olunur. Inektiv leksikanın müqayicəli şəkildə öyrənilməsi üçün ilk növbədə ayrı-ayrı dillərdə insana aid müəyyən keyfiyyətin hansı vasitələrlə qiymətləndirilməsi məsələsi həll olunmalı, neqativ qiymətləndirmənin vahidləri təyin olunmalı və bundan

sonra bu və ya digər dildə fərqli invektivlərin mövcudluğunun səbəbləri aydınlaşdırılmalıdır. Aparılmış tədqiqata istinadla demək olar ki, rus dilində kütlüyü qiymətləndirmək üçün «дуб» sözündən istifadə olunursa, Azərbaycan dilində bu məqamda “kötük”, “taxta” sözləri işlədilir. İki dildə eyni neqativ xüsusiyyətin ifadəsi zamanı istifadə olunan vahidlər bir istiqamət üzrə bir-biri ilə əlaqəyə malikdir. Bu istiqamət ağac (дуб) → kötük; ağac (дуб) → taxta şəklində özünü göstərir.

Analoji qaydada müxtəlif dillərdə invektiv frazeologizmlərin bir-birinə hansı istiqamət, yaxud hansı keyfiyyət əsasında yaxınlaşması invektivliyin daha geniş planda tədqiqi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıya bilər. İmplicit invektivlik və kontekstual invektivlik də gələcək tədqiqatların obyektı olmalıdır.

Conclusion

Kommunikasiya adamların bir-birinə qarşılıqlı təsirinin çoxtərəfli mürəkkəb prosesidir. Bu prosesdə emosionallıq, ekspressivlik, kommunikasiya iştirakçıları arasındakı münasibət, eləcə də qarşılıqlı nitq təsirləri əhəmiyyətli rol oynayır. İnvektiv leksikanın, həmçinin invektiv frazeoloji birləşmələrin nitqdə işlədilməsi qeyd olunan amillərlə birbaşa bağlıdır.

İnvektivlik və invektivlər dilçilikdə ayrıca tədqiqat obyektı olub çoxplanlı mahiyyət daşıyır. Bu vahidlərin təyini onların ifadə və məzmun planlarını qarşılıqlı əlaqəli şəkildə araşdırmaq yolu ilə reallaşa bilər.

Hər bir dildə invektivlər mövcuddur. İnvektiv leksikanın müxtəlif sistemli dillərdə eyni mənalı sözləri əhatə etməsini qeyd etmək olar. Bununla yanaşı, bəzi dillərdə neqativ münasibəti ifadə edən fərqli leksik vahidlərin olması da qəbul edilməlidir. Məcəzi mənası neqativ münasibəti ifadə edən sözlərin müxtəlif sistemli dillərdə eyni olmasını iddia etmək olmaz.

İnvektivlər təsir və neqativlik gücünə görə qradasiya oluna bilər. Belə qradasiya şkalasının dəqiq qurulması çətinidir. Şkalanın qurulmasına subyektiv münasibət təsir göstərir.

İnvektivliyin implicit ifadə olunması neqativ təsir baxımından daha zəif səciyyə daşıyır. Söyüşlərin, ədəbsiz və kobud sözlərin neqativ təsir gücü yüksəkdir və onlar təhqiredici invektivlər kimi ayrılı bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Маслова 2018 - Маслова, В.А. Концептуальные основы современной лингвистики / В.А.Маслова. - Москва: Флинта; Наука, 2018. - 296 с.
2. Шведова Н. Ю. Русский язык: Избранные работы / Н. Ю. Шведова. - М.: Языки славянской культуры, 2005. - 639 с.
3. Гордеева Н. В., Кузнецова С. В. Концепт «ум» в английских и немецких поговорках // Дневник науки. Электронный журнал. 2021, № 1. www.dnevniknauki.ru | СМІ ЭЛ № ФС 77-68405 ISSN 2541-8327
4. Maind // <https://woordhunt.ru/word/mind>
5. Həsənov, H. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti. - Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007. -144 s.
6. Maind2 // <https://www.thesaurus.com/browse/mind>
7. Məhəpəmlı, Q., İsmayilov, R. Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğəti. -Bakı: Altun Kitab, 2015. -288 s.
8. Большой толковый словарь русского языка / ред. С. А. Кузнецов. - СПб.: Норинт, 1998. - 1536 с.
9. Manqurt // <https://az.wikipedia.org/wiki/Manqurt>
10. Жельвис, В.И. Грубость: проблемы классификации лексики / В.И.Жельвис // Вопросы психолінгвістики. Москва, 2008, № 7. с. 109-113
11. Eşşək // <https://obastan.com/eşşək/11887/?l=az>
12. Ass // <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ass>
13. Ocel // <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc2p/381169>
14. Кусков, Г. В. Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт: автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Волгоград, 2004. - 27 с.
15. Погребная Н.А. Антонимический концепт «ум-глупость» в русской и английской народной картине мира // ЭБ БГУ: Общественные науки: Языкознание. 2004 // <https://elib.bsu.by/handle/123456789/35326>
16. Kərimli, Y. The dictionary of non-formal lexicon in the English and Azerbaijani languages. - Bakı: Elm və Təhsil, 2010. -528 s.
17. Стернин, И.А. Оскорбление и оскорбительное словоупотребление: проблемы разграничения в лингвистической экспертизе текста // <https://lingva-expert.ru/articles/Oskorblenie-oskorbitelnoe-slovouputreblenie>
18. Коряковцев, А.В. Инвективность как функционально-семантическая категория русского языка: Автореф. Дисс. ... канд. филол. наук. - Кемерово, 2009. -26 с.

Açar sözlər: invektiv, invektivlik, kobud sözlər, ədəbsiz sözlər, loru sözlər

Ключевые слова: инвектива, инвектива, грубые слова, нецензурные слова, грязные слова.

Key words: invective, invective, rude words, obscene words, dirty words

Xülasə

Müxtəlif sistemli dillərdə invektiv leksikanın toplanması, nizama salınması, izahı və müqayisəli tədqiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dilçilikdə daha çox qeyri-normativ leksika adı altında öyrənilən sözlərin neqativ semantika baxımından araşdırılmasına lingvistik ekspertizada böyük ehtiyac vardır. İnvektivlər daşdıqları neqativ mənanaya və neqativ təsirə görə qradasiya oluna bilər. Ayrı-ayrı dillərdə belə leksik vahidlər, frazeologizmlər və paremiyalar vardır. Müxtəlif sistemli dillərdə invektivlərin eyni və fərqli sözləri əhatə etməsi müqayisəli tədqiqat tələb edir. Bu məqalədə ingilis, Azərbaycan və rus dillərində ağıl konsept sahəsinə daxil olan invektivlər tədqiq olunur.

Об инвективах, связанных с разумом, в языках разных систем

Резюме

Особое значение имеет сбор, систематизация, объяснение и сравнительное изучение инвективной лексики в языках разных систем. В лингвистике существует большая потребность в лингвистических знаниях для рассмотрения слов, изучаемых под названием ненормативной лексики, с точки зрения негативной семантики. Инвективы можно классифицировать в зависимости от негативного значения и негативного воздействия, которое они несут. В разных языках имеются такие лексические единицы, фразеологизмы и паре-

мии. Тот факт, что инвективы охватывают одни и те же и разные слова в языках разных систем, требует сравнительного исследования.

On invectives related to reason in languages of different systems

Summary

The collection, arrangement, explanation and comparative study of the invective lexicon in languages with different systems is of particular importance. In linguistics, there is a great need in linguistic expertise to examine the words studied under the name of non-normative lexicon from the point of view of negative semantics. Invectives can be graded according to the negative meaning and negative impact they carry. Different languages have such lexical units, phraseologies and paroemias. The fact that invectives cover the same and different words in languages with different systems requires a comparative study. In this article, invectives included in the concept of mind in English, Azerbaijani and Russian languages are studied.

Rəyçi: prof. Abbas Qurban oğlu Abbasov